

Көркем мәтіннің функционалды-прагматикалық теориясы

Көркем мәтіннің функционалды-прагматикалық теориясы. Бұл теория әдеби мәтіннің құрылымдық және прагматикалық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Көркем мәтіннің прагматикалық мүмкіндіктерін түсіну бізге әдеби шығармалардың оқырманға қалай әсер ететінін анықтауға мүмкіндік береді.

Әрбір көркем мәтіннің белгілі бір мақсаты бар: эстетикалық, тәрбиелік, ақпараттық немесе эмоционалды әсер ету. Функционалды тұрғыдан алғанда, мәтін автордың көзқарасын, идеясын жеткізу үшін белгілі бір тілдік және құрылымдық тәсілдер арқылы ұйымдастырылады. Мәтіннің мазмұны мен құрылымы осы мақсаттарға бағытталған, яғни белгілі бір функцияларды орындау үшін қызмет етеді.

Мысалы, Абайдың шығармалары эстетикалық және тәрбиелік мақсатта құрылған. Оның өлеңдері тек әсемдік пен поэзияның көркемдігін ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының мәдениетін, моральдық құндылықтарын бейнелейді. Бұл өлеңдер оқырманды ойлануға, белгілі бір құндылықтарға бағынуға итермелейді.

Прагматикалық тұрғыдан алғанда, көркем мәтіннің басты мақсаты – оқырманға ықпал ету. Бұл ықпал тек эстетикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар танымдық және эмоциялық әсер арқылы жүзеге асады. Автордың ниеті мен мәтіннің құрылымы оқырманға бағытталған, ол шығарманың қабылдануына әсер етеді.

Прагматикалық аспект бойынша көркем мәтін екі негізгі мақсатқа бағытталады:

- Коммуникативтік мақсат: Мәтін оқырманға идеяны жеткізуді көздейді.
- Эмоционалды мақсат: Оқырманның сезіміне әсер ету, оны белгілі бір оқиғаға, жағдайға эмоционалды түрде қатыстыру.

Мысалы, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында әр кейіпкердің сөздері мен іс-әрекеттері оқырманның назарын аударуға, олардың эмоциялық жауап беруіне бағытталған.

Көркем мәтіннің функционалды-прагматикалық теориясы бізге мәтіннің ішкі құрылымын және оның оқырманға қалай әсер ететінін терең түсінуге мүмкіндік береді. Әдеби туындылар тек эстетикалық мақсатта емес, сонымен қатар қоғамның белгілі бір әлеуметтік, мәдени және моральдық құндылықтарын жеткізу мақсатында жазылады.

Бұл теорияның маңызды аспектісі – автор мен оқырман арасындағы қатынасты зерттеу. Автор мәтінді белгілі бір мақсатта жазса, оқырман оны әр түрлі қабылдауы мүмкін. Осы қатынастың нәтижесінде мәтіннің прагматикалық әсері күшейеді немесе өзгереді.

Көркем мәтін дегеніміз – автордың шығармашылық идеялары мен эстетикалық принциптерін жеткізуге бағытталған жазбаша туынды. Көркем мәтіннің ерекшелігі – оның көпқабаттылығы мен көпмағыналылығы. Мәтіннің әрбір элементі белгілі бір идеяны жеткізіп қана қоймай, оқырманның қабылдауына, оның эмоциясына және танымына әсер етеді.

Көркем мәтіннің функциясы оның мазмұнымен тікелей байланысты. Мәтін тек ақпарат жеткізу ғана емес, сонымен бірге эмоционалды және когнитивті әсерге бағытталған құрылым болып табылады. Сондықтан көркем мәтінді зерттеу кезінде оны функционалды және прагматикалық тұрғыдан қарау қажет.

Функционалды тұрғыдан, көркем мәтін белгілі бір міндеттерді орындайды. Бұл міндеттер мәтіннің авторының идеясын жеткізу және оқырманға эстетикалық әсер ету мақсатында құрылымдық ұйымдастырылған. Мәтіннің функцияларын былай топтастыруға болады:

- Эстетикалық функция: Мәтіннің көркемдік құндылығын жеткізу және оның бейнелеу тәсілдері арқылы оқырманға әсер ету.

- Тәрбиелік функция: Мәтін арқылы автор оқырманды тәрбиелеуге, белгілі бір моральдық құндылықтарды сіңіруге тырысады.

- Ақпараттық функция: Мәтін нақты оқиғалар, идеялар немесе деректер арқылы білім беру мақсатында жазылады.

- Эмоциялық функция: Мәтін оқырманның ішкі сезімдеріне әсер етіп, белгілі бір эмоциялық реакцияларды қозғайды.

Бұл функциялар көркем мәтіннің негізгі міндеттерін анықтайды. Мысалы, Абайдың өлеңдері оқырманды тәрбиелеуге және ойлануға бағытталған, олардың құрылымдық ерекшеліктері оқырманның санасы мен сезімдеріне әсер етеді.

Прагматикалық аспект – бұл көркем мәтіннің оқырманға әсер ету тәсілдерін зерттейтін теориялық бағыт. Мұнда мәтіннің оқырманмен қалай «сөйлесетіні» және оның оқырманның көзқарасына, сезіміне қалай ықпал ететіні қарастырылады. Прагматикалық аспект автор мен оқырман арасындағы диалогқа негізделген.

- Мәтіннің прагматикалық мақсаты: Кез келген көркем мәтін оқырманға ықпал ету үшін жазылады. Бұл ықпал тек эстетикалық немесе ақпараттық деңгейде ғана емес, сондай-ақ эмоционалды және когнитивтік деңгейде де жүзеге асады. Оқырман мәтін арқылы автордың ойына, оның дүниетанымына әсер етіп, оны қабылдайды немесе түсінеді.

- Әсер ету тәсілдері:

- Вербалды құралдар: Мәтіндегі тілдік бірліктер мен стилистикалық ерекшеліктер (мысалы, метафоралар, эпитеттер, риторикалық сұрақтар).

- Бейвербалды құралдар: Мәтіннің құрылымы мен оның визуалды элементтері (мысалы, сюжет құрастыру тәсілдері, диалогтар).

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында кейіпкерлердің әрекеттері мен сөздері прагматикалық тұрғыдан алғанда оқырманға белгілі бір эмоционалды және танымдық ықпал етеді. Бұл шығарма тек қазақ халқының тарихын баяндап қоймай, сонымен қатар оқырманның дүниетанымын өзгертеді.

Функционалды-прагматикалық теорияның әдебиетте қолданылуы

Көркем мәтіннің функционалды-прагматикалық теориясы әдебиеттануда кең қолданылады, себебі бұл теория мәтіннің құрылымы мен мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді. Әдебиеттануда бұл теорияның қолданылуы тек

шығармалардың мазмұнын ғана емес, олардың оқырманға қалай әсер ететінін де зерттеуге бағытталған.

Көркем мәтін тек эстетикалық мақсатта ғана емес, сонымен бірге белгілі бір идеологиялық, тәрбиелік, танымдық және эмоциялық мақсаттарда жазылады. Мәтіннің прагматикалық тұрғыдан зерттелуі оның оқырманға қалай ықпал ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, көркем мәтіннің функционалды-прагматикалық теориясы әдеби шығарманың құрылымы мен мазмұнын толық түсінуге және оның оқырманға әсерін талдауға көмектеседі. Әрбір көркем туынды белгілі бір мақсатты көздеп жазылады, ал оның ықпалы прагматикалық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Сондықтан бұл теорияны әдебиеттануда және тіл білімінде қолдану өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Біржанова, Г. (2018). *Қазақ көркем мәтіндегі функционалды-прагматикалық ерекшеліктері*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
2. Әуезов, М. О. (1997). *Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы*. Алматы: Жазушы.
3. Серікбаев, Қ. (2016). *Қазіргі қазақ әдебиетінің теориясы*. Астана: Фолиант.
4. Бахтин, М. М. (1981). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
5. Сүлейменова, Э. Д. (2001). *Прагмалингвистика негіздері*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
6. Шмитт, Н. (2009). *An Introduction to Applied Linguistics*. London: Hodder Education.
7. Жақыпов, А. (2015). *Көркем мәтінді түсіндірудің теориялық аспектілері*. Алматы: Раритет.
8. Ерғалиева, М. (2012). Көркем мәтіндегі семантикалық және прагматикалық байланыстар. Астана: Қазақ академиясы.